

DOI: 10.33663/1563-3349-2022-33-498-506

УДК 342.7/343.1

А. В. ЛАНДИНА,

кандидат юридичних наук*

ORCID: 0000-0002-3808-7573

А. С. НЕРСЕСЯН,

кандидат юридичних наук**

ORCID: 0000-0002-0890-283X

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОКРЕМИХ ПРАВ І СВОБОД ПІДОЗРЮВАНИХ (ОБВИНУВАЧЕНИХ) У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Гарантованість захисту прав і свобод підозрюваного (обвинуваченого), у тому числі з психічними аномаліями, означає, що судочинство здатне забезпечити захист прав та інтересів людини у тому обсязі, який наданий йому з огляду на виконувану функцію. Зроблено висновок, що механізм забезпечення прав і свобод осіб, підозрюваних (обвинувачених) у вчиненні кримінального правопорушення у кримінальному провадженні має відповідати потребам сучасності та діяти на засадах людиноцентричності. Це дослідження відкриває перспективу подальших напрацювань у цьому напрямі з метою удосконалення механізму застосування обмежень прав і свобод людини у кримінальному провадженні.

Ключові слова: права і свободи людини, кримінальне провадження, право на захист, особи з психічними аномаліями, підозрюваний, обвинувачений.

Landina Anna, Nersesian Armen. Ensuring certain rights and freedoms of suspects (accused) in criminal proceedings: problems of theory and practice

Guaranteeing the protection of the rights and freedoms of the suspect (accused), including those with mental anomalies, means that the judiciary is able to protect human rights and interests to the extent provided to him in view of the function performed. It is concluded that the mechanism for ensuring the rights and freedoms of persons suspected (accused) of committing a crime in criminal proceedings must meet the needs of modernity and operate on the basis of human-centeredness. This study opens the prospect of further work in this direction in order to improve the mechanism of application of restrictions on human rights and freedoms in criminal proceedings.

Key words: human rights and freedoms, criminal proceedings, right to protection, persons with mental anomalies, suspect, accused.

* **Landina Anna**, Candidate of Juridical Sciences (Ph. D.)

** **Nersesian Armen**, Candidate of Juridical Sciences (Ph. D.)

Постановка проблеми. Людина від народження наділена правами, свободами та має законні інтереси, перелік яких є невичерпним, що вважаються найвищою державною і соціальною цінністю у правовій демократичній державі. Ці права є невід’ємними і чітко визначеними у національному та міжнародному законодавстві.

Гарантованість захисту прав і свобод людини (підозрюваного, обвинуваченого), у тому числі тих, хто має певні психічні аномалії, означає, своєю чергою, що судочинство здатне забезпечити захист прав та інтересів людини у тому обсязі, який наданий йому з огляду на виконувану функцію. І судочинство у цьому випадку водночас виступає і гарантією права людини на захист у суді, і засобом реалізації цього права. Право людини на захист стосується усіх видів судочинства без винятку: цивільного, адміністративного, кримінального, конституційного. Загалом захист у судовому провадженні можна визначити як інститут міжнародного права та правової демократичної держави, а також як одну із державних функцій, яка хоча і пов’язана із іншими державними функціями, але в умовах розвитку людиноцентричної правової системи є самостійною.

Але, очевидно, приписи національних і міжнародних нормативно-правових актів щодо забезпечення прав та свобод людини, зокрема права на судовий захист, у кримінальному провадженні не завжди виконуються належним чином. Це пов’язано із недосконалістю законодавчої регламентації порядку забезпечення такого права, а також вадами механізму практичної реалізації такого забезпечення. Тому, враховуючи важливість досліджуваного питання, існує нагальна необхідність удосконалення механізму забезпечення права людини, зокрема права на судовий захист в Україні, а також забезпечення прав і свобод підозрюваних (обвинувачених) із психічними аномаліями.

Огляд літератури. Проблемам забезпечення прав і свобод людини, зокрема і в кримінальному провадженні, присвячено доволі велику кількість праць. Зокрема, окремі проблеми забезпечення прав людини у кримінальному провадженні досліджувалися такими вченими, як А. П. Бущенко, В. Г. Гончаренко, Ю. М. Грошевий, М. М. Губенко, В. С. Демиденко, В. С. Зеленецький, Н. С. Карпов, В. Т. Маляренко, О. А. Мартиненко, В. Т. Нор, М. А. Погорельський, О. Г. Шило. Питання забезпечення прав підозрюваного (обвинуваченого), щодо якого застосовуються примусові заходи медичного характеру, вивчалися такими авторами, як: М. О. Акімов, А. Ю. Даниленко, Б. Н. Дердюк, І. В. Жук, І. І. Книга, Л. М. Князькова, В. А. Колесник, О. О. Кочура, А. І. Ситникова, О. Г. Панчак, А. С. Політова, О. О. Торбас, Д. В. Туренко, Т. Г. Фомина, С. Л. Шаренко, О. О. Юхно та ін.

Але, незважаючи на увагу і науковців-теоретиків, і практиків до досліджуваної проблематики, невирішеними лишаються окремі питання забезпечення прав людини у кримінальному провадженні. Зокрема, недостатньо уваги приділяється удосконаленню механізму застосування обмежень прав і

свобод підозрюваних (обвинувачених) у кримінальному провадженні, у тому числі окремих категорій таких осіб (з психічними аномаліями).

Мета та завдання. Зазначене зумовлює мету даного дослідження, яка полягає у визначенні прав і свобод підозрюваного (обвинуваченого) у кримінальному провадженні, у тому числі осіб з психічними аномаліями, які можуть бути порушені, та вироблення рекомендацій щодо удосконалення механізму застосування обмежень таких прав і свобод. Для досягнення цієї мети основними завданнями будуть аналіз окремих порушуваних прав і свобод цих осіб.

Виклад основного матеріалу. Людина, що вчинила кримінальне правопорушення, має такі ж права, як і інші люди. При цьому у вітчизняних та міжнародних нормативно-правових актах передбачені певні обмеження окремих прав і свобод людини, яка підозрюється у вчиненні протиправного діяння і щодо якої здійснюється досудове розслідування. Так, зокрема, ці обмеження стосуються таких прав і свобод, як: свобода пересування, обрання місця проживання / перебування; недоторканність приватного життя, листування, телефонних переговорів; право на мирні зібрання та об'єднання тощо.

Щодо таких обмежень є чітка регламентація у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: позбавлення життя не розглядається як таке, що вчинене на порушення цієї статті, якщо воно є наслідком виключно необхідного застосування сили – для захисту будь-якої особи від незаконного насильства, для здійснення законного арешту або для запобігання втечі особи, яку законно тримають під вартою, при вчиненні правомірних дій для придушення заворушення або повстання (ч. 2 ст. 2); нікого не може бути позбавлено свободи, крім таких випадків і відповідно до процедури, встановленої законом – законне ув'язнення особи після засудження її компетентним судом; законний арешт або затримання особи за невиконання законного припису суду або для забезпечення виконання будь-якого обов'язку, встановленого законом; законний арешт або затримання особи, здійснене з метою допровадження її до компетентного судового органу за наявності обґрунтованої підозри у вчиненні нею правопорушення або якщо обґрунтовано вважається необхідним запобігти вчиненню нею правопорушення чи її втечі після його вчинення; затримання неповнолітнього на підставі законного рішення з метою застосування наглядових заходів виховного характеру або законне затримання неповнолітнього з метою допровадження його до компетентного органу; законне затримання осіб для запобігання поширенню інфекційних захворювань, законне затримання психічнохворих, алкоголіків або наркоманів чи бродяг; законний арешт або затримання особи з метою запобігання її недозволеному в'їзду в країну чи особи, щодо якої провадиться процедура депортації або екстрадиції (ст. 5); положення ч. 2 ст. 8 та ч. 2 ст. 10 Конвенції¹.

На жаль, непоодинокими є випадки порушення прав підозрюваних (обвинувачених) у кримінальному провадженні на різних його етапах. Йдеться як

про права людини в цілому, так і права людини, яка є учасником кримінального провадження як підозрюваний (обвинувачений).

Насамперед порушення прав і свобод людини відбуваються під час затримання особи. Переважно порушується право людини на інформацію, оскільки правоохоронці не надають особі інформацію щодо причини її затримання або арешту. При цьому особі також часто не роз'яснюється право мати захисника, чим порушується право на захист. Це, по суті, є недотриманням представниками правоохоронних органів приписів ч. 4 ст. 208 КПК України. Порушенням цієї норми також є неповідомлення про права затриманої особи: мати захисника, отримувати медичну допомогу, давати пояснення, показання або не говорити нічого з приводу підозри проти нього, негайно повідомити інших осіб про його затримання і місце перебування, вимагати перевірку обґрунтованості затримання та інші процесуальні права. Також затримання в певних випадках відбувається без ухвали слідчого судді у передбачених законом випадках, що порушує положення ст. 207 КПК України. Подібні за сутністю приписи містить і ч. 3 ст. 6 «Право на справедливий суд» Конвенції.

Одним із прав, яке порушується під час затримання, арешту, досудового розслідування, є право людини на захист. Право людини на захист також забезпечується і на рівні національного, і на рівні міжнародного законодавства. Так, на міжнародному рівні це право людини регламентується у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція), в якій зазначається, що: кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має право захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника, вибраного на власний розсуд, або – за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника – одержувати таку допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя (п. с. ч. 3 ст. 6 «Право на справедливий суд»); кожен, чий права та свободи, визнані в цій Конвенції, було порушено, має право на ефективний засіб юридичного захисту в національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження (ст. 13 «Право на ефективний засіб юридичного захисту»). У національному законодавстві це право насамперед передбачене у Конституції України: права і свободи людини і громадянина захищаються судом (ч. 1); кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань (ч. 5) (ст. 55); кожен має право на професійну правничу допомогу; у випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно; кожен є вільним у виборі захисника своїх прав (ст. 59). Також це право передбачене і у Цивільному кодексі – ст. 20 «Здійснення права на захист», в якій зазначається, що кожна особа здійснює своє право на захист за власним розсудом.

Як виявилось на практиці, закріплення цього права людини в окремих нормативно-правових актах недостатньо. Потрібен спеціальний важіль впли-

ву, який забезпечить дотримання даного права (як і усіх інших прав і свобод людини) шляхом застосування певних передбачених законом засобів. Зокрема, таким засобом є притягнення особи до кримінальної відповідальності, що і передбачено у КК України. У ст. 374 «Порушення права на захист» КК України, зазначено, що кримінально караним є недопущення чи ненадання своєчасно захисника, а також інше грубе порушення права підозрюваного, обвинуваченого на захист, вчинене слідчим, дізнавачем, прокурором або суддею.

Актуальність досліджуваного питання найкраще можна визначити оглянувши судову статистику щодо порушення права людини на судовий захист, а також проаналізувавши рішення ЄСПЛ щодо порушень положень ст. 6 та 13 Конвенції.

Так, щодо національної статистики, то тут маємо такі показники: за ст. 374 за останні 5 років було засуджено всього одну людину (2017 р.)². Хоча показники статистики по Україні за кількістю осіб, засуджених за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 374 КК України, є низькими, це не свідчить про те, що порушення права людини на захист практично не вчиняється. Варто лише звернути увагу на дані щодо кількості рішень ЄСПЛ з приводу порушення цього права людини – ці показники вказують, що стан речей у цій сфері є невтішним.

Так, зокрема, щодо порушення права на юридичну допомогу в кримінальному провадженні ЄСПЛ було винесено 37 рішень за справами окремих осіб проти України (декілька з них датовані 2020 р.)³. Щодо порушення права людини на ефективний засіб юридичного захисту, то за позовами фізичних осіб проти України ЄСПЛ було винесено 249 рішень⁴. І ці показники дають чіткіше уявлення про проблеми дотримання права людини на захист під час судового провадження.

Суспільна небезпечність даного злочину полягає й у самій сутності кримінального правопорушення, оскільки підозрюваний позбавляється права захищати свої права та законні інтереси під час кримінального провадження, а також у тому, що вчиняється цей злочин особами, які є представниками кримінальної юстиції і повинні діяти у межах закону та своїх власних повноважень та забезпечувати дотримання прав і свобод людини. А це, своєю чергою, викликає негативне ставлення до правоохоронних органів, прокуратури та суду, посилює недовіру людей до їх професіоналізму, знижує рівень забезпечення безпеки на всіх рівнях (саме про це свідчить статистика щодо кількості засуджених за ст. 374 КК України та статистика щодо кількості рішень ЄСПЛ щодо позовів проти України). В таких умовах ефективність діяльності органів кримінальної юстиції щодо забезпечення права людини на захист буде невпинно знижуватися. І тут проблема полягає не у недосконалості ст. 374 КК України, а у проблемах, пов'язаних із діяльністю органів кримінальної юстиції. Тому докорінних змін у їх діяльності потребує насамперед визначення основних принци-

пів, зокрема принцип визнання людини, її прав та інтересів найвищою цінністю.

Також у кримінальному провадженні часто порушуються права осіб – суб'єктів кримінальних порушень, які мають певні психічні аномалії. Окрім зазначених вище прав і свобод, яких не дотримуються працівники правоохоронних органів, відбуваються певні порушення і під час призначення таким суб'єктам заходів кримінально-правового впливу, а саме – примусових заходів медичного характеру чи примусового лікування. І ця проблема також є доволі актуальною, оскільки серед осіб, які вчиняють злочин, чимало мають психічні аномалії: за деякими даними, близько 15% осіб, що вчинили кримінальні правопорушення, мали певні психічні аномалії (на основі аналізу вироків з 2014–2020 рр.)⁵. Згідно із іншими даними у світі ці цифри коливаються від 16% до 25% (залежно від світового регіону)⁶.

Щодо осіб, які вчинили кримінальне правопорушення у стані обмеженої осудності чи набули такого стану до винесення вироку судом чи під час відбування покарання, застосовуються специфічні кримінально-правові заходи: примусові заходи медичного характеру та примусове лікування. Виходячи зі змісту кримінально-правових норм, до суб'єктів кримінальних правопорушень із психічними аномаліями можуть бути застосовані такі заходи, як: надання амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку; госпіталізація до закладу з надання психіатричної допомоги зі звичайним наглядом; госпіталізація до закладу з надання психіатричної допомоги з посиленням наглядом; госпіталізація до закладу з надання психіатричної допомоги із суворим наглядом (ст. 94 КК України). Суд обирає один із цих примусових заходів медичного характеру залежно від трьох критеріїв, які також вказані у ст. 94 (ч. 1): юридичного (тяжкість вчиненого діяння, передбаченого у КК України), медичного (характер і тяжкість психічного захворювання) та соціального (ступеня небезпечності психічно хворого для себе або інших осіб). При цьому рішення суду про застосування таких заходів щодо обвинуваченої особи із психічними аномаліями ґрунтується на висновках судово-медичної експертизи. Стосовно конкретних даних щодо суб'єктів кримінальних правопорушень, які мають певні психічні аномалії, то, за статистикою, у суди 2013 р. було направлено 1112, 2013 р. – 940, 2015 р. – 946, 2016 р. – 866, 2017 р. – 1100, 2018 р. – 1070 клопотань про застосування щодо таких осіб примусових заходів медичного характеру⁷.

Але сам по собі процес встановлення наявності / відсутності психічної аномалії у особи, яка підозрюється (обвинувачується) у вчиненні кримінального правопорушення, є доволі складним, а тому і механізм застосування цього інституту вимагає постійного удосконалення. Це частково зумовлює те, що під час застосування примусових заходів медичного характеру чи примусового лікування працівникам державних спеціальних органів може бути порушено такі права і свободи людини, як право людини на особисту свободу і недоторканність (ст. 5 Конвенції); право на справедливий суд (ст. 6

Конвенції); право на повагу до сімейного і приватного життя (ст. 8 Конвенції) тощо. Наприклад, 8 листопада 2005 року ЄСПЛ виніс рішення у справі «Горшков проти України», у якій заявник оскаржував утримання його у психіатричному закладі, яке, на його думку, було незаконним, оскільки було порушено право на оскарження такого рішення у порядку апеляції⁸. І хоча ЄСПЛ виніс вмотивоване рішення, що утримання заявника у психіатричному закладі було законним, але порушення права на оскарження рішень суду щодо застосування примусових заходів медичного характеру також мають місце. Крім того, порушення прав осіб із психічними аномаліями, щодо яких були застосовані примусові заходи медичного характеру можуть також стосуватися не стільки цих прав і свобод, скільки строків застосування примусових заходів медичного характеру.

З метою дотримання прав і свобод підозрюваної (обвинуваченої) особи із психічними аномаліями при застосуванні примусових заходів медичного характеру мають бути обов'язково враховані такі обставини: медична експертиза, яка визначає наявність / відсутність у особи психічної аномалії, має бути об'єктивною, обґрунтованою та неупередженою; для застосування примусового заходу медичного характеру потрібно, щоб психічна аномалія (її вид, характер та ступінь) була саме такою, що потребує саме таких медичних заходів; строк застосування щодо особи певного медичного заходу або тримання її у спеціальному лікувальному закладі має бути чітко визначеним і не має тривати довше цього строку, а також припинятися у випадку, якщо психічна аномалія особи була вилікувана.

Висновки. Це дослідження дає можливість зробити ряд висновків.

По-перше, регламентовані національними та міжнародними нормативно-правовими актами обмеження прав і свобод людей, які вчинили кримінальне правопорушення, не порушують ці права і свободи за своєю сутністю, якщо вони відповідають тяжкості вчиненого кримінального правопорушення та суспільній небезпечності особи, яка його вчинила.

По-друге, кожне рішення суду, яке визначає вид та розмір покарання чи передбачає застосування інших кримінально-правових заходів, має бути чітко визначеним, ґрунтуватися на висновках спеціалістів (зокрема, висновках судово-медичної експертизи у випадку застосування примусових заходів медичного характеру) та відповідати принципам законності, справедливості та гуманізму.

По-третє, механізм забезпечення прав і свобод осіб, підозрюваних (обвинувачених) у вчиненні кримінального правопорушення у кримінальному провадженні має відповідати потребам сучасності, постійно удосконалюватися та діяти на засадах людиноцентричності.

Дане дослідження не вичерпує проблеми порушення прав і свобод суб'єктів кримінальних правопорушень у кримінальному провадженні України. Воно відкриває перспективу подальших напрацювань у цьому напрямі з метою удосконалення механізму застосування обмежень прав і сво-

бод людини у кримінальному провадженні саме для досягнення мети покарання суб'єктів за вчинення кримінальних правопорушень, а також закріплення таких рекомендацій не лише на національному, а й на міжнародному нормативно-правовому рівнях.

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text 2. Судова статистика. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/ 3. Стаття 6 «Право на справедливий суд». URL: <https://minjust.gov.ua/m/stattya-6-pravo-na-spravedliviy-sud> 4. Стаття 13 «Право на ефективний засіб юридичного захисту». URL: <https://minjust.gov.ua/m/stattya-13-pravo-na-efektivniy-zasib-yuridichnogo-zahistu> 5. Politova A., Akimov M., Knyazkova L. Contemporary problems of mental derangement as a compulsory feature of limited sanity. *Social & Legal Studios*. 2021. Issue 1 (11). P. 3–10, 124–130. URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/3708> 6. Attitudes toward mental illness, mentally ill persons, and help-seeking among the Saudi public and sociodemographic correlates / Almutairi A. F. et al. *Psychology Research and Behavior Management*. Vol. 12, 2019, pp. 45–54. 7. Туренко Д. В. Застосування примусових заходів медичного характеру в кримінальному процесі. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 4. С. 68–72. URL: <https://doi.org/10.32850/sulj.2019.4.3.16> 8. Справа «Горшков проти України» (Заява № 67531/01). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_090#Text

References

1. Konventsiiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text [ukr]. 2. Sudova statystyka. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/ [ukr]. 3. Stattia 6 “Pravo na spravedlyvyi sud”. URL: <https://minjust.gov.ua/m/stattya-6-pravo-na-spravedliviy-sud> [ukr]. 4. Stattia 13 «Pravo na efektyvnyi zasib yurydychnoho zakhystu». URL: <https://minjust.gov.ua/m/stattya-13-pravo-na-efektivniy-zasib-yuridichnogo-zahistu> 5. Politova A., Akimov M., Knyazkova L. Contemporary problems of mental derangement as a compulsory feature of limited sanity. *Social & Legal Studios*. 2021. Issue 1 (11). P. 3–10, 124–130. URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/3708> 6. Attitudes toward mental illness, mentally ill persons, and help-seeking among the Saudi public and sociodemographic correlates / Almutairi A. F. et al. *Psychology Research and Behavior Management*. Vol. 12, 2019, pp. 45–54. 7. Turenko D. V. Zastosuvannia prymusovykh zakhodiv medychnoho kharakteru v kryminalnomu protsesi. *Pivdenoukrainskyi pravnychiy chasopys*. 2019. № 4. S. 68–72. URL: <https://doi.org/10.32850/sulj.2019.4.3.16> [ukr]. 8. Sprava «Horshkov proty Ukrainy» (Zaiava N 67531/01). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_090#Text [ukr].

Landina Anna, Nersesian Armen. Ensuring certain rights and freedoms of suspects (accused) in criminal proceedings: problems of theory and practice

Guarantee of protection of human rights and freedoms (suspect, accused), including those with certain mental anomalies, means that the judiciary is able to protect human rights and interests to the extent provided to him in view of the function performed. However, the requirements of national and international legal acts to ensure human rights and freedoms, including the right to judicial protection, are not always properly enforced in criminal proceedings.

The purpose of this study was to determine the rights and freedoms of the suspect (accused) in criminal proceedings, including those with mental anomalies that may be violated, and to make recommendations for improving the mechanism for applying restrictions on such rights and freedoms.

The study allowed us to draw the following conclusions: restrictions on the rights and freedoms of people who have committed a criminal offense regulated by national and international legal acts do not violate these rights and freedoms in essence if they correspond to the gravity of the crime and the public danger of the perpetrator; any court decision that determines the type and amount of punishment or provides for the application of other criminal law measures must be clearly defined, based on expert opinions (in particular, forensic examinations in case of coercive measures of a medical nature) and comply with the principles of law and justice. and humanism; the mechanism for ensuring the rights and freedoms of persons suspected (accused) of committing a crime in criminal proceedings must meet the needs of modernity, constantly improve and operate on the basis of human-centeredness.

This study opens the prospect of further work in this direction in order to improve the mechanism of application of restrictions on human rights and freedoms in criminal proceedings.

Key words: *human rights and freedoms, criminal proceedings, right to protection, persons with mental anomalies, suspect, accused.*